

UDK: 338.48:75.042:902.2

Ravshan ABDUZOHIROV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-Mail: abduzohirov_r@nuu.uz
Marjona BO'RIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti talabasi

O'zRFA Tarix instituti professori, t.f.d A.Ashirov taqrizi asosida

ROCK ART AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF CENTRAL ASIA

Аннотация

This article examines the rock art found in Zarautsoy, Sarmishsoy, Kochaksoy, and Siypantosh in Central Asia, particularly in Uzbekistan, from historical, ethnographic, archaeological, and geographical perspectives. These images reflect the development of primitive art, as well as the life, hunting activities, and worldview of ancient societies. The article analyzes the techniques, composition, and cultural distinctions of the rock engravings, contributing to a deeper understanding of Uzbekistan's ancient cultural heritage.

Key words: Central Asia, rock art, petroglyphs, Neolithic period, Mesolithic period, primitive art, animal depictions, Sarmishsoy, Zarautsoy, Kochaksoy, Siypantosh, archaeological research.

ДРЕВНИЕ НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

Статья рассматривает наскальные изображения в таких регионах Узбекистана, как Зараутсай, Сармишсай, Кочаксай и Сийпантош, с этнографической, археологической, географической и частично лингвистической точек зрения. Эти изображения отражают развитие первобытного искусства, жизнь древних обществ, их охотничью деятельность и мировоззрение. В статье анализируются техника исполнения, композиция и культурные особенности изображений, что способствует более глубокому пониманию древнего культурного наследия Узбекистана.

Ключевые слова: Средняя Азия, наскальные изображения, петроглифы, неолит, мезолит, первобытное искусство, изображения животных, Сармишсай, Зараутсай, Кочаксай, Сийпантош, археологические исследования.

QADIMGI QOYATOSH SURATLARI O'RTA OSIYO TARIXINI O'RGANUVCHI MANBA SIFATIDA

Аннотация

Maqola O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududidagi Zarautsoy, Sarmishsoy, Kochaksoy va Siypantoshdagi qoyatosh rasmlarini etnografik, arxeologik, geografik va qisman, lingvistik nuqtai nazaridan o'rganadi. Bu rasmlar ibtidoiy san'atning rivojlanishini, qadimiy jamiyatlarning hayoti, ovchilik faoliyati va dunyoqarashini aks ettiradi. Maqolada rasmlarning texnikasi, kompozitsiyasi va madaniy farqlari tahlil qilinib, O'zbekistonning qadimiy madaniy merosini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, qoyatosh rasmlari, petrogliflar, neolit davri, mezolit davri, ibtidoiy san'at, hayvonlar tasviri, Sarmishsoy, Zarautsoy, Kochaksoy, Siypantosh, arxeologik tadqiqotlar.

Kirish. O'rta Osiyoning turli hududlarida joylashgan qadimiy qoyatosh rasmlari, arxeologik va antropologik tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega. Sarmishsoy va Zarautsoy qoyatosh rasmlari yaxshi o'rganilgan bo'lsa-da, Turkiston tizmasining shimoli-g'arbiy tarmog'ini tashkil qilgan Nurota tog'larida Suzmoyli ota, Kochaksoy kabi qoyatosh tasvirlari topib o'rganilgan, biroq hali hanuz batafsil yoritilmagan. Bu hududlardagi rasmlar etnografik, arxeologik va antropologik nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega, chunki ular qadim zamonlardagi insonlarning turmush tarzi va madaniyati haqida so'zlaydi.

Mazkur maqola, Zarautsoy va Sarmishsoy qoyatosh rasmlarining shakllanishi, ularning etnik tarkibi va madaniy ahamiyatini o'rganishga qaratilgan. Bundan tashqari, O'rta Osiyo, shu jumladan Nurota tog'lari etagidagi boshqa qoyatosh rasmlarini o'rganish, ushbu hududlarning tarixiy va madaniy o'ziga xosligini yanada yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot usullari. Maqolada quyidagicha metodlar qo'llanildi: komparativ, arxeologik, manbalar tahlili, qiyosiy-tahliliy metodlaridan foydalanildi.

Komparativ metod asosida mintaqadagi qoyatosh rasmlari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar tahlil qilindi.

Masalan, hududlardagi hayvon tasvirlarining shakli va kompozitsiyasi solishtirildi. Arxeologik metod tasvirlarning tarixiy konteksti va ularning qayerda topilganligi asosida arxeologik qazishmalar natijalari asosida o'rganildi. Manbalar tahlili orqali tarixiy manbalardan olingan ma'lumotlar yordamida suratlarining tarixiy ahamiyati belgilandi. Qiyosiy-tahliliy metodda Zarautsoy va boshqa joylardagi qoyatosh rasmlarini solishtirib, turli madaniyatlarning o'ziga xos jihatlari qiyoslab aniqlash uchun ishlatilgan.

Adabiyotlar tahlili. O'rta Osiyoda qoyatoshlarida olib borilgan tadqiqotlar tasvirlangan rasmlardagi ibtidoiy odamlarning hayot tarzini, fikrlashini va atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lganini yoritishga qaratilgan.

Tadqiqotchilar Xolmatov A.N.[2,3] Oynazarov X.G.[7] va D. Jamolova[6]lar tomonidan Janubiy O'zbekiston va Nurota tog' tizmasidagi qoyatosh rasmlari texnika-tipologik va tarixiy jihatdan o'rganilgan. Xasanov P.A. va M.G. Xushboqovalar[4] o'z tadqiqotlarida qoyatosh suratlarini turizm nuqtai nazaridan baholagan. Tadqiqotchilar Abdullayev M.M.[1] hamda Sh.Sh. Ismoilov[5] Zarautsoy rasmlarining ilmiy o'rganilish tarixiga e'tibor qaratgan. Adabiyotlar mavzuni har tomonlama yoritishga xizmat qiladi.

Muhokama va natija. Ustrushona hududida topilgan qoyatosh tasvirlari mazmun va ifoda uslubi jihatidan rang-barang bo'lib, ular orasida alohida sahnalarga birlashgan kompozitsion rasmlar, shuningdek, mustaqil shaklda chizilgan antropomorf, zoomorf hamda geometrik belgilar mavjud. Ushbu tasvirlar sinchkovlik bilan ishlangan. Inson obrazlari esa ularning badiiy-uslubiy xususiyatlariga qarab bir nechta tiplarga ajratilib, ilmiy asosda tahlil qilingan. Ushbu tahlil tasvirlarning tasodifiy emas, balki muayyan ma'naviy yoki diniy mazmunni ifodalaganini anglatadi. Bunday qoyatosh suratlari orqali Ustrushona aholisi hayoti, ularning atrof-muhitga munosabati hamda ijtimoiy munosabatlari haqida xulosalar chiqarish mumkin. Bu esa ularni nafaqat san'at asari sifatida, balki tarixiy-antropologik manba sifatida ham qarashga imkon beradi.

Jizzax viloyati Sharof Rashidov tumanidagi Jelli-g'ulli qishlog'ida qadimdan tog' cho'qqilarini muqaddas deb bilish, ularga sig'inish kabi an'analar saqlanib qolgan. Qishloqning shimoliy-sharqida, Nurota tog'larining chekka hududida joylashgan Suzmoyil ota nomli baland qoyalar bunga yaqqol misoldir. Bu joy quyosh nuri kun bo'yi tegib turadigan, shimol tomoni esa keng yaylovlarga tutashgan tabiiy hudud bo'lib, qadimda muqaddas ziyoratgoh sifatida xizmat qilgan. Bu yerdan bronza davridan to o'rta asrlargacha bo'lgan davrga oid 200 dan ortiq toshga chizilgan tasvirlar topilgan. Ular orasida odamlar, turli hayvonlar, ov sahnalari, aravalar va quyosh belgilarini ko'rish mumkin[2]. Bu kabi tasvirlarning o'rganilishi orqali faqatgina san'at namunalari emas, balki tarixiy jarayonlarni, qadimgi odamlarning turmush tarzini va ijtimoiy hayotini tushunish mumkin. Ayniqsa, turli obrazlarning bir joyda kompozitsion tarzda berilishi bu hududlardagi e'tiqod va dunyoqarashning avloddan-avlodga o'tib kelganini anglatadi.

Kochaksoy shimoliy Nurota tog' tizmasi yon bag'ridan oqib tushuvchi yirik soylardan biri bo'lib, yuqori qismi Nurota davlat qo'riqxonasiga tutashgan, pastki qismida Andagin qishlog'i joylashgan. Nurota tog' tizmasining janubiy qismidagi qoyatosh rasmlari tadqiqotchi A.N. Xolmatov tomonidan tadqiq qilingan. Tadqiqotlar davomida Nurota tog' tizmasining geografik joylashuvi, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi, qoyatosh rasmlarining o'rganilish tarixi, tipologiyasi, ishlanish texnikalari haqida ma'lumotlar to'plangan. Kochaksoy qoyatosh rasmlarida yovvoyi hayvonlar, odam, arxar, tog' echkisi, gepard, bo'ri, yovvoyi cho'chqa va geometrik shakllardagi rasmlar chizilgan. Bu rasmlar 4 km masofada, Kochaksoyning o'ng va chap tomonlarida cho'zilgan. Tasvirlar soya, kontur va naqshdor-bezakli uslublarda ishlangan. Ayniqsa, bug'u va tog' echkilarining jonli tasvirlari, shuningdek, yovvoyi yirtqich hayvonlarning tasvirlari mahorat bilan ishlangan. Ushbu qoyatosh rasmlar turli davrlar haqida ma'lumot berib, qadimiy san'atning ajoyib namunalari hisoblanadi[3]. Kochaksoy hududida aniqlangan qoyatosh rasmlari O'zbekiston hududida qadimdan tasviriy san'at rivojlanganini tasdiqlaydi. Tasvirlar o'zining boy mazmuni va chizilish texnikasi bilan ajralib turadi. Bu kabi qoyatosh rasmlari faqatgina oddiy chizmalar emas, balki o'sha davr odamlarining atrof-muhitga munosabati va diniy qarashlarini aks ettiradi.

Kochaksoyning geografik joylashuvi, ya'ni tog'li hududda, tabiat qo'riqxonasi yaqinida bo'lishi, qadimgi odamlar uchun bu joyning marosim o'tkaziladigan maskan bo'lganini taxmin qilishga asos bo'ladi. Shuningdek, bu tasvirlar turli davrlarga oid bo'lgani sababli, ularni ketma-ketlikda o'rganish orqali mahalliy aholining fikrlash doirasi va tasviriy san'atining bosqichma-bosqich rivojlanishini kuzatish mumkin.

Zarautsoy darasidagi qoyatosh rasmlari yuqori neolit davriga oid noyob topilma bo'lib, Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani hududida joylashgan. Boysun tog'idagi

Teshiktosh g'oridan o'rta paleolitga xos neandertal odamlar manzilgohlari topilgan. Zarautsoy petrogliflarida qadimgi odamlarning hayvonlarni ovlash marosimi tasvirlangan, uning yoshi 15-20 ming yilga teng. Rasmlar asosan g'or shiftlari va devorlarga qizil angob (oxra) bilan chizilgan. Chizmalarda ov qilish manzaralari, shuningdek, itlar yordamida yovvoyi buqalarni ovlash aks ettirilgan. Hayvonlar va qurollar tasvirlari ham mohirona ishlangan. Zarautsoy qoyatoshlarida 246 ta ibtidoiy tasvir topilgan[4]. Ular orqali neolit davri odamlari hayoti, ovchilik faoliyati va ilk marosimiy tasavvurlari haqida muhim ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Bu rasmlar ibtidoiy inson rivojlanishining ilk bosqichlarini yoritadi.

Siypantosh va Zarautsoy qoyatosh rasmlari qadimiy san'at yodgorliklaridir. Zarautsoydagi rasmlar G.V. Parfenov tomonidan o'rganilib, 27 ta kamarda 264 ta tasvir kashf qilingan. Siypantoshda esa, 10 ta tosh kamarida hayvonlar, odamlar, o'q-yoylar va geometrik tasvirlar mavjud. Rasmlar tabiiy bo'yoqlar bilan, asosan, qora, jigarrang va och jigarrang ranglarda chizilgan. Ushbu yodgorlik zamonaviy kishlak hududida, aholining yashash joylari va xo'jalik inshootlariga yaqin joylashgan bo'lsa-da, tasvirlar tushirilgan tosh yuzasi va atrofdagi toshlarning holati qoniqarli darajada saqlanib qolgan. Ba'zi joylarda tosh yuzasida tosh yoki ohak qatlaminig ajralib ketishi kabi shikastlanishlar kuzatiladi. Shuningdek, asosiy tosh yuzasining tashqi, qadimiy tasvirlarsiz qismida bo'yoq bilan yozilgan alohida yozuvlar ham aniqlangan[9]. Zarautsoyda, shuningdek, arab yozuvlari ham topilgan. Ular X–XIII asrlar bilan bog'liq bo'lib, yozuvlarda Muhammad (s.a.v.)ning xalifalari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bu yozuvlar va tasvirlar Zarautsoyning o'rta asrlarda muqaddas joy bo'lganini va tarixiy ahamiyatini ko'rsatadi[7]. Siypantosh va Zarautsoy qoyatosh rasmlarining ko'pligi va murakkabligi bu hududda qadimgi odamlarning madaniyati va turmush tarzini chuqur o'rganishga imkon beradi. Siypantoshdagi rasmlar orqali qadimgi insonlarning e'tiqodlari aks etadi. Zarautsoydagi arab yozuvlari esa bu hududning o'rta asrlarda diniy va madaniy markaz bo'lganligini ko'rsatadi. Bu rasmlar va yozuvlar o'zining tarixiy va madaniy ahamiyati bilan ajralib turadi.

Dastlabki rasmlar qoyatosh yuzalari, g'or devorlari va suyak yuzalariga chizish usulida yaratilgan. Ayrim rasmlar tabiiy bo'yoqlar bilan tasvirlangan bo'lib, arxeologlar rangli tuproqlarni hayvon yog'i bilan aralashtirishganini aniqlashgan. Tasvirlarda hayvonlar, to'dalar va ov manzaralari aks etgan. Zarautsoy rasmlari O'zbekistondagi eng qadimgi qoyatosh suratlari bo'lib, Hisor tog' tizmasining janubi-g'arbi va Ko'hitang tog'ida joylashgan. 1912 yilda topilgan rasmlar mezolit, neolit va undan keyingi davrlarga tegishli. 200 dan ortiq rasmlar mavjud bo'lib, ular kontur va soya uslubida chizilgan. Rasmlarda tulki, cho'chqa, jayron va boshqa hayvonlar tasvirlari ko'p uchraydi. "Ov qilish" kompozitsiyasi bu davr kishilarining hayoti va fikr yuritishini namoyish etadi. Kompozitsiyada ovchilar niqob kiyib, hayvonlarga yaqinlashgan va buqa xotirjam va baquvvat tasvirlangan. Bu oddiy tasvirlar ibtidoiy san'atning rivojini ko'rsatadi[6]. Sarmishsoy suratlari turli davrlarga mansub bo'lib, ishlanish texnikasi, uslubi va saqlanishi jihatidan farq qiladi. Ba'zi rasmlar mil. avv. 1-ming yilliklarga oid bo'lib, unda odam, ibtidoiy hayvonlar va yirtqichlar tasvirlangan. Suratlar qoyalarda o'yilgan va ba'zilar tabiiy omillar ta'sirida zarar ko'rgan. Sarmishsoy rasmlarining qadimiy qatlamida hayvonlarni ovlash va ibtidoiy hayot sahnalari aks etgan. Bu rasmlar Sarmishsoyning qadimiylikni tasdiqlovchi asosiy dalillarni beradi. Hududda 10,000 dan ortiq petrogliflar mavjud bo'lib, ular asosan 22,5 km masofadagi qoyatoshlar ustiga o'yilgan. Sarmishsoy rasmlarining ishlanish uslubi o'zgargan: qadimiy suratlar naqshli va murakkab, so'nggi davr rasmlari esa sxematik va soyali uslublarda ishlangan. Bu

suratlar boshqa joylardagi, masalan, Qoratog' va So'x vohasidagi rasmlar bilan o'xshash[8]. Bu yodgorlik Qozog'istondagi Tamgaly va Qirg'izistondagi Saymaluu-Tashdagi petrogliflar bilan teng darajada qadrlanadi[10]. Zarautsoy va Sarmishsoy rasmlarining farqi shundaki, Zarautsoy rasmlari dastlab ko'proq oddiy va sodda tarzda tasvirlangan, Sarmishsoy rasmlari esa ko'proq murakkab tarzda tushirilgan. Sarmishsoy rasmlari tabiiy omillar ta'sirida zarar ko'rgan bo'lsa-da, ular butkul yo'qolmagan. Qoyalarda o'yilgan rasmlar ba'zi qismlari zararlangan, ammo umuman olganda, ular saqlanib qolgan.

Tojikistonning Zarafshon tizmasidan Sharqiy Pomirgacha, Oloy tog'laridan Badaxshongacha bo'lgan hududda 120 dan ortiq qoyatosh rasmlari mavjud. Bu rasmlar bo'yoqli va urib o'yilgan petrogliflarga bo'linadi. Tasvirlar Pomirning g'arbiy, markaziy va janubiy qismlarida ko'proq tarqalgan. Tojikistondagi rasmlar orasida odam, ayiq, arxar, tog' echkisi, bug'u, o'q-yoy, bars, buqa va uy hayvonlari tasvirlangan. Rasmlar mezolit va neolit davrlariga mansub bo'lib, ular eramizgacha bo'lgan III-II ming yilliklarga tegishli. Eng qadimgi rasmlar bronza davriga oid, sak-skif turi esa I ming yillikka to'g'ri keladi. Zarautsoy rasmlari bilan bog'lanishi shundaki, Tojikistondagi Bittikchashma va Kurtaka soyining shaxta g'oridagi tasvirlar mezolit va neolit davrlariga oid bo'lib, ular Zarautsoy rasmlari bilan zamondoshdir[1]. Shunga qaramasdan ularning geografik joylashuvi o'sha davrda yashagan jamiyatlarning turli ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi. Zarautsoy va Tojikistondagi rasmlarning o'xshashligi ularning hayvonlar, ovchilar va atrof-muhitni tasvirlashda bir xil maqsadni ko'zlaganini ko'rsatadi. Ammo, geografik farqlar va turli madaniy ta'sirlar bu tasvirlarning uslubida o'zgarishlarga olib kelgan.

Zarautsoy rasmlarining boshlanish davrida hayvon tasvirlari oddiy shakllarda ishlangan. Rassom hayvonlarning

qudratini va harakatdagi vaqtini ishonarli tasvirlagan. Bu rasmlar ibtidoiy san'atning rivojini, odamlarning hayvonlarni ovlashda o'zlarining psixologiyasini, himoya usullarini bilganligini ko'rsatadi[5]. Zarautsoy, Sarmishsoy, Kochaksoy va Siypantoshdagi qoyatosh rasmlari o'rtasida bir qator umumiy jihatlar mavjud. Bularning barchasi ibtidoiy tasvirlar bo'lib, hayvonlar va insonlarning o'zaro aloqalarini, tabiiy muhitni va jamiyatlarning hayotini tasvirlaydi. Rassomlar oddiy shakllardan murakkab kompozitsiyalarga o'tib, san'atda yangi bosqichni boshlagan. Barcha qoyatosh rasmlari bir-biri bilan o'xshash bo'lsa-da, ular o'ziga xos madaniy va geografik farqlarga ega va o'sha davr kishilarini chuqur anglashga yordam beradigan ilmiy manbadir.

Xulosa va takliflar. O'rta Osiyo hududidagi qoyatosh rasmlari qadimiy dunyoning tasvirlaridir. Bu rasmlar, oddiy shakllardan murakkab kompozitsiyalarga o'tgan san'atning rivojini ko'rsatadi. Rasmlar orasidagi farqlar va o'xshashliklar bizga bir xil davrda yashagan odamlarning turli madaniyatlari va hayot tarzlarini ko'rsatadi. Shuning uchun bu rasmlar nafaqat san'at, balki tarixiy va madaniy yodgorlik sifatida ham ahamiyatlidir. Takliflar:

1. Qoyatosh suratlarini yanada chuqurroq o'rganish uchun zamonaviy texnologiyalarni, masalan, 3D model yaratish yoki virtual ko'rgazmalarni qo'llash bilan uning turistik salohiyatini oshirish mumkin.

2. Madaniy meros agentligi tomonidan ushbu qoyatosh suratlari ochiq osmon ostidagi muzey sifatida tashkil etilib, davlat muhofazasiga olinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Natijada ham mahalliy ham xorijiy sayyohlar muzeyga jalb etilib, ular orqali pul jamg'armalari yaratish imkoniyati vujudga keladi.

3. Maktab darsliklari yaratishda qoyatosh suratlarining vizual materiallaridan foydalanish orqali tarixiy yodgorliklarni kengroq auditoriya bilan bo'lishish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayev M. M. Istoriya issledovaniya kamennykh izobrazheniy Zarautsoya // Academic Research in Modern Science: International scientific-online conference. – 2024. – S. 66.
2. Xolmatov A. N., Pardayev M. H., Toshboyev F. E. Suzmoyilota qoyatosh rasmlari tadqiqotining dastlabki natijalari // AI. – Samarqand, 2018. – B. 254–258.
3. Xolmatov A. N. Nurota tog' tizmasi qoyatosh rasmlari texnika-tipologiyasi va tarixiy tahlili : PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2019.
4. Xasanov P. A., Xushboqova M. G. Surxon davlat qo'riqxonasi rekreatsion turistik obyekt sifatida // Ekonomika i sotsium. – 2022. – №6(97-2). – B. 261. – URL: <http://www.iupr.ru>
5. Исмоилов Ш. Ш. Зарутсай каменные изображения // Новости образования: Исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 15, №100, ч. 1. – С. 174–175.
6. Jamolova D. O'rta Osiyoning ornamenti va tasviriy san'ati tarixi. – Buxoro: Durdona nashriyoti, 2021.
7. Oynazarov X. G. Janubiy O'zbekiston qoyatosh rasmlari texnika-tipologiyasi va qiyosiy tahlili : PhD dis. avtoreferati. – Toshkent, 2024. – B. 11–15.
8. Scienceproblems.uz. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. – Toshkent, 2024. – B. 63.
9. Siypantosh Rock Paintings https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5297/?utm_source.
10. Sarmishsay petroglyphs https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6784/?utm_source